पारः सविता हिमानद्धा जलाशयाः । दर्पिता ध्वाङ्क्षखड्गाङ्कमहिषोरभ्रकुञ्जराः । लोध्रप्रियङ्गुपुन्नागाः पुष्पिता हिमसाह्वये । शिशिरे शीतमधिकं वातवृष्ट्याकुला दिशः । शेषं हेमन्तवत्सर्वं विज्ञेयं लक्षणं बुधैः । दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः । किंशुकाम्भोजवकुलचूताशोकादिपुष्पितैः । कोकिलाः षट्पदगणैरुपगीता मनोहराः । दक्षिणानिलसंवीताः सुखाः पल्वलोज्ज्वलाः । ग्रीष्मे तीक्ष्णांशुरादित्यो मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः । भूस्तप्ता सरितस्तन्व्यो दिशः प्रज्वलिता इव । भ्रान्तचक्राङ्गयुगलाः पयःपानाकुला मृगाः । ध्वस्तशीरस्तृणलताविपर्याङ्कितपादपाः । प्राद्यम्बरमानद्धं पश्चिमानिलकर्षितैः । अम्बुदैर्विद्युदुद्योतप्रसृतैस्तुमुलस्वनैः । कोमलश्यामशस्याढ्या शक्रगोपोज्ज्वला मही । कदम्बनीपकुटजसर्जकेतकिभूषिता । तत्र वर्षासु नद्यम्भःपूरोद्वृत्तनटद्रुमाः । वाप्यः प्रोत्फुल्लकुमुदनीलोत्पलविराजिताः । मूरवाक्रस्थलस्वभ्रा बङ्गशस्योपशोभिता । नातिगर्जत्स्वनन्मेघनिरुद्धार्कपथं नभः । बभ्रुकृष्णः शरदर्कः श्वेताभ्रविमलं नभः । तथा सरांस्यम्बुरुहैर्भान्ति हंसांसघट्टितैः । पङ्कशुष्कद्रुमाकीर्णा निम्नोन्नतसमेषु भूः । वाणसप्ताङ्गवन्यूककाशासनविराजिता । स्वगुणैरतियुक्तेषु विपरीतेषु वा ऽनिलः । विषमेष्वपि वा दोषाः कुप्यन्त्यृतुषु देहिनाम् । हरेद्वसन्ते श्लेष्माणं पित्तं शरदि निर्हरेत् । वर्षासु शमयेद्वायुं प्राग्विकारसमुच्चयात्" ऋतुचर्याध्यायः। आ० त० ऋतुगुणादि यथा "मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षड्ऋतवः" स्मृताः । हेमन्ते कुपिताद्वायोः स्नाहस्तैलवसान्वितम् । गोधूमपिष्टमांसेक्षुक्षीरोत्थविकृतिं भजेत् । नवमन्नं रसान् तैलं गौडे तप्तोदकं नरः । शक्त्यार्ककिरणान् खेदं पादत्राणञ्च सर्वदा । उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्राहृतः शयनं भजेत् । व्यायामेव विधिः कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः । वसन्ते कुपितः श्लेष्मा ह्यग्निमान्द्यं करोत्यतः । तीक्ष्णं वमननस्यादि कवलग्रहमञ्जनम् । व्यायामोद्वर्त्तनं धूमं शौचे तप्तोदकं भजेत् । पुराणयवगोधूमचौद्रजाङ्गलमांसभुक् । गुरूष्ण स्निग्धमधुरं दिवा स्वप्नञ्च वर्जयेत् । स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमनुपानं पयःकरम् । हितं पयः सयाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति । मध्याह्ने शीतले सुप्यात् निशि वातहिमाश्रिते । लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्चात्र वर्जयेत् । वर्षास्वग्नितले हीने कुप्यन्ते पवनादयः । अग्नेः संवर्द्धकं द्रव्यं जीर्णधान्यं रसान् लघु । जाङ्गलं मिश्रितं शुद्धान् दिव्यं कौपं जलं शुचि । दध्याम्ललवणं स्नेहं संशुष्कं क्षौद्रमेव च । नदीजलौदनञ्चाह्नः स्वप्नायासातपांस्त्यजेत् । शरदि कुपिते पित्ते विरेकं रक्तमोक्षणम् । स्वादुतिक्तकषायेक्षुशालिशुद्धवरोजलम् । तुषारक्षारसौहित्यदधितैलरसातपान् । अम्लतीक्ष्णदिवास्वप्नप्राचीवातान् विवर्जयेत् । नित्यं सर्वरसास्वादः स्वस्थाधिक्यमृतावृतौ । ऋतूनां शेषसप्ताहे सेवितव्यः पराक्रमः । तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येन प्रवर्त्तते । व्यजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् । व्यायामादपतर्पणादभिघाद्वङ्गात् क्षयाज्जागरात् वेगानाञ्च विधारणादतिशुचः शैत्यादतित्रासतः । रूक्षक्षोभकषायतिक्तकटुकैरेभिः प्रकोपं व्रजेद्वायुर्वारिधरागमे परिणते चाद्ये ऽपराह्णेऽपि च । कटूष्णोष्णविदाहितीक्ष्णलवणक्रोधोपवासातपस्त्रीसम्पर्कतिलासीदधिसुरासूक्तारनालादिभिः । भुक्ते जीर्य्यति भोजने च शरदि ग्रीष्मे सति प्राणिनाम् मध्याह्ने च तथार्द्धरात्रसमये पित्तप्रकोपं व्रजेत् । गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष्यद्रवदधिदिवनिद्रास्वप्नसर्पिःप्रपूरैः। तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः संप्रकोपः प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते" । ६कालमात्रे ऋतुधाशब्दे उदा० । ७तदभिमानिदेवे पु० । ऋतव्यशब्दे उदा० । ८विष्णौ पु० । "ऋतुः सुदर्शनःकालः" विष्णुस० । "कालात्मना ऋतुशब्देन लक्ष्यते इति ऋतुः" भा० । "प्रधानपुरुषक्षोभकं यत्कालाख्यं रूपं तदृतुशब्देन लक्ष्यते" आनन्दगि० । ऋतुरस्य प्राप्तः अण् । आर्त्तव प्राप्तर्त्तुके त्रि० स्त्रियां ङीप् । छन्दसि घस् सित्त्वात् गुणः । ऋतिय तद्यै त्रि० । ऋतुर्देवताऽस्य यत् । ऋतव्य ऋतुदेवताके इष्टकादौ ।

ऋतुकाल पु० वसन्तसमयवत् कर्म्म० -राङ्गिरोयत् ६त० वा । स्त्रीणां पुष्पदर्शनयोग्ये षोड़शरात्रात्मके काले । "ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः" मनुः । "ऋतुकालाभिगामी स्यात्" मनुः । पर्व्वादिवर्जे तत्काले च स्त्रीगमनं नियम्यते । तत्र नियमस्वरूपनिर्वाहककारणादिप्रदर्शनेन ऋत्वभिगमस्य यथानियमविधित्वं तथा प्रा० त० न्यायवाक्येनोक्तम् यथा "स्वरूपा क्रियमाणे तु प्रत्यवायस्य क्रिया क्वचित् । नोद्यते नियमस्तत्र ऋतावभिगमो यथा" मीमांसकवाक्यम् । ऋत्वभिगमनस्य परिसंख्यापरत्वनिराकरणेन नियमपरत्वं समर्थितं मिता० यथा ।